

EEN NIEUWE RETORIEK VOOR EEN NIEUWE POLITIEK. POLITIEKE WELSPREKENDHEID IN HET LATE HUMANISME

Erik De Bom & Toon Van Houdt

Politiek en welsprekendheid waren twee domeinen waar humanisten zich traditioneel gretig op toe legden. Een van hun voornaamste streefdoelen was een betere mens en een betere wereld mogelijk te maken. Een gedegen opvoeding was daarvoor noodzakelijk – een opvoeding in de klassieke letteren met nauwgezette studie van literaire modellen en ethische voorbeelden. Alleen met die rijke bagage zouden individuen zich ontwikkelen tot moreel hoogstaande personen, die als geëngageerde burgers ook hun verantwoordelijkheid in de maatschappij zouden opnemen. Ze moesten een door de Ouden geïnspireerde visie op harmonieus samenleven ontwikkelen en in staat zijn anderen ook van die visie te overtuigen. Daarom was de kunst van de rhetorica een essentieel onderdeel van de opvoeding en opleiding die door de humanisten werd aangeboden. Ze spanden zich tot het uiterste in om niet alleen tal van theoretische handboeken met praktische oratorische richtlijnen op te stellen, maar maakten ook zelf ontelbare redevoeringen die als model konden worden nagevolgd. Alleen een politiek waarin de burgers samenkwamen in volksvergaderingen om te debatteren over de inrichting van hun samenleving – en het hoeft geen betoog dat de humanisten een grote plaats voor zichzelf zagen weggelegd in deze vergaderingen – zou op termijn succesvol zijn. Dat was het ideaal van het burgerhumanisme¹, zoals dat reeds door de eerste generaties Italiaanse humanisten werd gepropageerd.

De prominente plaats die humanisten zagen weggelegd voor retoriek in de samenleving kwam op het einde van de zestiende eeuw echter onder druk te staan – en zo ook die van henzelf natuurlijk. De Franse humanist Marcus Antonius Muretus (1526-1585), professor in de retoriek aan de *Sapienza* te Rome, wond er geen doekjes om. In 1582 gaf die een reeks lezingen over Cicero's brieven aan Atticus. Bij wijze van inleiding hield hij een beroemde redevoering waarin hij de ondergang van de retoriek in zijn eigen tijd betreurde. Net als Tacitus in zijn *Dialogus de oratoribus* stelde hij met pijn in het hart vast dat de publieke welsprekendheid bijna volledig verdwenen was. Het enige domein waarin die nog enigszins voortleefde, waren plechtige gelegenheden:

“Een groot domein is afgesloten voor welsprekende mannen. Het lijkt wel alsof de retoriek op grond van haar hoogbejaarde leeftijd is vrijgesteld van publieke ambten en het bevel heeft gekregen zich voortaan onledig te houden met onze stoffige, scholastieke disputaties, met gewijde preken voor het volk en soms ook met gelukwensen of lijkredes voor vorsten.”²

Welsprekendheid floreerde weliswaar nog aan de universiteit in de vorm van ‘schoolse’ disputaties en – belangrijker nog – in de kerk waar predikers zich met vlamme preken tot het volk richtten. Maar daarbuiten was de publieke functie van retoriek verschaald tot academische oraties bij bijzondere gebeurtenissen en lofredes bij het verwelkomen, feliciteren of betreuren van een vorst. De tijd dat retoriek in de rechtbanken en volksvergaderingen een voorname rol speelde, was definitief voorbij. Van de drie soorten retoriek die traditioneel werden onderscheiden, verdwenen de juridische en politieke welsprekendheid onherroepelijk op de achtergrond. Humanisten moesten zich noodgedwongen tevredenstellen met de prestigieuze, maar al bij al veel minder belangrijke vorm van de zogenaamde ceremoniële of epideiktische redevoeringen – een domein waar Muretus trouwens in uitblonk.³

Een kleine vijftig jaar later vinden we een gelijkaardige klacht bij François Ogier (1597-1670) in zijn *Apologie pour M. de Balzac*. Maar in tegenstelling tot Muretus probeerde deze Franse auteur ook een verklaring te bieden voor het schijnbaar onomkeerbare verval van de retoriek. Hij legde trefzeker de vinger op de zere plek: de grondig veranderde politieke context van de late zestiende en de vroege zeventiende eeuw. De opkomst van de monarchie had een sociale en politieke cultuur gecreëerd die de retoriek dwong zich terug te trekken in de private sfeer van het schrijven van literatuur:

“Het bestuurlijke systeem waaronder wij vandaag leven, heeft de publieke rol van de retoriek volledig uitgehold, aangezien de wil van één persoon van totaal andere middelen gebruik maakt dan de wil van het volk.”⁴

Beide klachten zijn natuurlijk overdreven en eenzijdig: het is maar al te duidelijk dat Muretus zijn professionele belangen als volleerde humanist wil verdedigen. Toch bevatten ze een harde kern van waarheid: de opkomst van absolute staten bracht het diepgewortelde ideaal van het burgerhumanisme inderdaad een zware klap toe. De notie van een politieke gemeenschap waarin – alvast in principe – alle burgers als belanghebbers van de ‘publieke zaak’, de *res publica*, aan het politieke besluitvormingsproces konden deelnemen, was niet langer houdbaar. Steeds meer macht kwam te liggen bij één man, die in de veilige beslotenheid van zijn paleis alle belangrijke politieke beslissingen nam. De voornaamste taak van burgers bestond er voortaan in te gehoorzamen aan de (rechtvaardige) wetten die hun werden opgelegd door een (deugdzame) vorst. Zij mochten niet langer beraadslagen over politieke aangelegenheden, maar werden verzocht, ja zelfs

gedwongen zich gedeisd te houden en staatszaken over te laten aan de vorst en zijn entourage. In een wereld waarin politiek steeds meer een geheime aangelegenheid werd, was politieke of deliberatieve retoriek niet langer relevant in de publieke sfeer.⁵

Die nieuwe situatie vormde een bedreiging of op zijn minst een uitdaging voor humanisten, wier onderricht er traditioneel op gericht was studenten te vormen tot bedreven redenaars, sprekers die de ceremoniële, juridische en politieke welsprekendheid tot in de vingertoppen beheersten. Op deze nieuwe uitdaging reageerden zij dan ook op heel verschillende manieren. Sommigen hielden vurige pleidooien om de klassieke retoriek in ere te herstellen en opnieuw te koppelen aan recht en politiek – disciplines waarmee zij traditioneel nauw verbonden was geweest. Anderen probeerden de welsprekendheid aan te passen aan de nieuwe socio-politieke omstandigheden. De ciceroniaanse welsprekendheid die in het burgerhumanisme hoge toppen scheerde, werd omgevormd tot een in wezen ‘hoofse’ kunst in dienst van hovelingen die bij hun machtige vorst in een goed blaadje wensten te staan. Zij konden hem alleen nog raadgeven en behoeden voor misstappen door hun toevlucht te nemen tot lof en vleierij of – neutraler geformuleerd – door de deliberatieve redenaarskunst als epideiktische retoriek te vermommen.⁶ Deels als reactie op deze ontwikkeling zouden humanisten als Justus Lipsius (1547-1606) en zijn volgelingen een zeer beknopte en enigmatische, typisch taciteïsche stijl ontwikkelen. Die bood volgens hen een messcherp instrument om op een discrete en vertrouwelijke manier politieke aangelegenheden te bespreken binnen de kleine kring van geprivilegieerde ‘insiders’ – de vorst en zijn naaste raadgevers.⁷ Sommige humanisten gingen nog een stap verder en trachtten met man en macht het nut van hun retorica-onderricht te vergroten door dat grondig aan te passen aan de noden van het almaar groeiende ambtenarenapparaat dat direct of indirect in dienst van de vorst werkte.

De Leuvense hoogleraar retoriek Nicolaus Vernulaeus koos doelbewust voor die laatste strategie: hij creëerde een praktische, professionele welsprekendheid voor vorstelijke raadgevers en diplomaten.⁸ Op die manier wilde hij natuurlijk de humanistische traditie bestendigen en zijn eigen positie als professor in de retoriek legitimeren. Maar daarnaast wenste hij ook actief bij te dragen aan de broodnodige herdefiniëring van het burgerhumanisme als ideologie. Dat deed hij heel in het bijzonder door te sleutelen aan het strakke, typisch aristotelische onderscheid tussen regeerders en geregeerden. Aan de ene kant zong Vernulaeus uitvoerig de lof van de monarchie en hield hij gewone mensen voor braafjes hun plichten als onderdanen te vervullen. Maar aan de andere kant definieerde hij een soort middenklasse die bestond uit individuen die tegelijkertijd bestuurd werden én bestuurden – een bloed- en ‘geestesadel’ die werd opgeroepen een actieve politieke rol te spelen in dienst van de deugdzame vorst. Het is met name voor

deze politieke groep dat hij een nieuwe, professionele welsprekendheid ontwierp en een praktisch opleidingsprogramma uittekende. Op die manier speelde Vernulaeus direct in op de concrete politieke situatie in de Zuidelijke Nederlanden, waar de aartshertogen als monarchale bestuurders nog steeds rekening dienden te houden met de Staten, waarin vertegenwoordigers van allerlei standen zitting hadden. Zoals we nog zullen zien, droeg hij zo ook bij aan de ontwikkeling van de socio-culturele en professionele identiteit van een heel eigen groep: die van de vroegmoderne raadgevers en diplomaten.

Eerst een woordje over Vernulaeus zelf. Hij is een vooraanstaande maar wat verwaarloosde figuur uit de geschiedenis van het late humanisme. Hij zag het levenslicht in 1583 in het Hertogdom Luxemburg als Nicolas de Vernulz en studeerde in Trier en Keulen, waar hij de graad van *magister artium* behaalde.⁹ Op vraag van Jean-Baptiste Gramaye, hofhistoriograaf van de aartshertogen Albrecht en Isabella en professor aan de Leuvense universiteit, kwam hij naar de universiteitsstad om er aan het *Collegium Porcense* retoriek te onderwijzen. In 1611 werd Vernulaeus aangesteld tot publiek professor in de welsprekendheid (*publicus eloquentiae professor*). Hij gaf veel les, publiceerde op zeer regelmatige basis, en vervulde ook tal van bestuurlijke functies aan de universiteit. Voor zijn levenslange toewijding aan de Habsburgse dynastie werd hem de titel van koninklijk en keizerlijk historiograaf toegekend. In 1646, drie jaar voor zijn overlijden, volgde hij aan het prestigieuze Drietalencollege (*Collegium Trilingue*) Erycius Puteanus (1574-1646) op als professor Latijn.

Ondanks zijn zware onderwijslast en zijn vele administratieve verplichtingen ontpopte Vernulaeus zich tot een veelzijdig auteur. Hij publiceerde talloze tragedies, velerlei geschiedkundige werken en verscheidene filosofische handboeken, waaronder de *Institutiones Politicae* een bijzondere vermelding verdienen.¹⁰ Het werk verscheen voor het eerst in 1623 en is opgevat als een omvangrijk handboek politieke wetenschappen (*civilis scientia* of *politica*) dat ruime aandacht schenkt aan de functie van verschillende personen en klassen in de politieke gemeenschap.¹¹ Een aanzienlijk deel van het werk handelt over de rol van diplomaten, raadgevers en andere magistraten, hun specifieke taken, alsook de verschillende fysieke en morele kwaliteiten die ze geacht worden aan de dag te leggen. Telkens weer benadrukt Vernulaeus het belang van een gedegen intellectuele, morele en retorische opvoeding voor deze 'politici' (*politici*), een term die hij zeer bewust gebruikt, maar die bij hem zorgvuldig van alle negatieve machiavellistische connotaties is ontdaan.¹²

Bevatten de *Institutiones Politicae* tal van retorische aanbevelingen, dan vertonen Vernulaeus' werken over retoriek omgekeerd een sterke politieke inslag. Retoriek wordt door hem zonder meer als een aparte tak binnen de politieke wetenschappen

voorgesteld.¹³ Vandaar dat zijn retorische werken niet alleen algemene richtlijnen met betrekking tot de vijf klassieke stadia in de welsprekendheid bevatten (*inventio, dispositio, elocutio, memoria* en *pronuntiatio* of *actio*), maar ook specifiekere regels geven die raadgevers en diplomaten bij het houden van redevoeringen in acht moeten nemen. Die regels presenteerde Vernulaeus in zijn *Praxis rhetoricae seu modus utendi arte dicendi* (*De praktijk van de retoriek of methode om de kunst van de welsprekendheid aan te wenden*), een werk dat hij samen met zijn algemene handboek over retoriek, *De arte dicendi libri tres* (*Drie boeken over welsprekendheid*), in 1615 publiceerde. Steeds weer legt de auteur de retorische regels voor raadgevers en diplomaten uit door te verwijzen naar de taken en verplichtingen die eigen zijn aan hun positie en status. Eerlijkheidshalve dient aangestipt dat Vernulaeus ook enkele woorden aan de juridische welsprekendheid wijdt, al behandelt hij dat onderwerp veel minder uitgebreid dan de politieke en ceremoniële welsprekendheid, zoals hij enigszins apologetisch verklaart in *De arte dicendi*:

“Aangezien redenaars verdreven zijn van het forum en juridische disputen vandaag de dag worden behandeld door advocaten in rechtbanken, zal ik de vele voorschriften van de Ouden hier niet herhalen, noch er nieuwe geven.”¹⁴

Bestuurders en onderdanen

Zoals zovele andere politieke denkers uit de tweede helft van de zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw was Vernulaeus een groot voorstander en verdediger van de monarchie: die beschouwde hij zonder meer als de beste staatsvorm. De meeste van zijn argumenten kunnen worden teruggevoerd tot Justus Lipsius' invloedrijke politieke werk de *Politica* (eerste editie 1589) en het verklarende complement daarbij, de *Monita et exempla politica* (eerste editie 1605).¹⁵ Maar in tegenstelling tot zijn voorganger laat Vernulaeus meer ruimte voor de politieke realiteit. Zo merkt hij scherp op dat vele Europese monarchieën van zijn tijd ‘onvolmaakt’ zijn, omdat ze een mengeling van monarchale en aristocratische elementen bevatten. Die gemengde staatsvorm prijst hij nadrukkelijk aan, omdat ze naar zijn zeggen verhindert dat monarchie in tirannie ontaardt. Nu was zo'n ‘gemengde’ staatsvorm goed verankerd in de Spaanse Nederlanden waar Vernulaeus leefde en werkte: zoals gezegd, moest de soeverein terdege rekening houden met de traditonele rechten en vrijheden van de zogenaamde Staten, die onder meer de bevoegdheid hadden om belastingsvoorstellen van de vorst en zijn regering te bespreken en, indien nodig, zelfs te verwerpen.¹⁶ Bovendien vermeldt de auteur een aparte klasse van mensen: ambtenaren in dienst van de vorst die als het ware een middenpositie innamen tussen de vorst en zijn onderdanen, tussen regeerder en geregeerden. Naast de lokale en centrale magistraten (*magistratus*) zijn er de koninklijke raadgevers

(*consilarii*), die de vorst individueel of als lid van een van de staatsraden advies geven,¹⁷ en de diplomaten (*legati*), die de vorst in het buitenland vertegenwoordigen. In zoverre ze hun vorst dienen, worden ze door hem geregeerd en moeten ze zijn wetten en bevelen gehoorzamen – net als alle andere onderdanen. Maar als zijn vertegenwoordigers beschikken ze ook zelf over politieke autoriteit en macht, en juist die onderscheiden hen scherp van het gewone volk dat eenvoudigweg de plicht heeft loyaal te gehoorzamen aan de vorst – en zijn vertegenwoordigers.¹⁸

Het is juist deze tussenliggende positie die raadgevers zo geschikt maakt om de politieke communicatie met het gewone volk op zich te nemen – een communicatie die fundamenteel retorisch van aard is en dus een gedegen retorische opvoeding vooronderstelt. Dat impliceert niet dat in Vernulaeus' visie van een goed geordende burgergemeenschap de soevereine heerser geen enkele vorm van communicatie met zijn onderdanen onderhoudt. Het tegendeel is zelfs waar. Net als Lipsius erkent Vernulaeus de publieke – en dus wezenlijk theatrale – rol van de monarch en geeft hij gedetailleerde richtlijnen over de strategische representatie van diens vorstelijke *persona* op de publieke *bühne*.¹⁹ Die instructies blijken terzelfdertijd retorisch en ethisch van aard: als zelfverklaard anti-machiavellist benadrukt Vernulaeus dat een vorst ook daadwerkelijk de deugden moet bezitten die hij geacht wordt tentoon te spreiden op het publieke forum om bij zijn onderdanen die gevoelens op te wekken die hij nodig heeft om zijn positie als vorst te behouden: welwillendheid, promptheid en dankbaarheid. Maar ook 'echte' of oprechte deugden moeten op een of andere manier ontwikkeld en strategisch aangewend worden. En dat is onmogelijk zonder een gepaste retorische training. Daarom hoeft het helemaal niet te verbazen dat Vernulaeus een typisch humanistische opvoeding aanbeveelt die gericht is op het aanscherpen van de prudentie ofte politieke doortastendheid van een vorst (vooral door hem de politieke lessen te leren die uit het verleden kunnen en moeten worden gepuurd) en het verfijnen van zijn 'performatieve' vaardigheden. Zo worden de klassieke richtlijnen voor een succesvolle retorische opvoering of *actio* deskundig aangepast aan de vereisten van een koninklijk 'impression management'.²⁰

Wanneer de vorst de retoriek, de kunst van het goed spreken en vooral van het zichzelf goed representeren, onder de knie heeft, zal hij feilloos weten wanneer en hoe hij aan zijn volk moet verschijnen. In tegenstelling tot Lipsius, die zijn vorst aanraadt niet te 'zichtbaar' te zijn voor zijn onderdanen, hecht Vernulaeus een groter belang aan de toegankelijkheid van zijn heerser of – om zijn eigen woorden te gebruiken – aan diens vriendelijkheid (*comitas*) en meegaandheid (*facilitas*). Dat zijn deugden die in zijn ogen niet alleen tegenover edellieden (*nobiles et optimates*) moeten worden getoond, maar die ook zijn omgang met het gewone volk (*plebecula*) moeten karakteriseren. In zekere zin moet de vorst 'populair' zijn

in de klassieke betekenis van het woord: hij moet toegewijd zijn aan het volk en dus streven naar de gunst ervan. Vernulaeus' centrale argument is gebaseerd op de aloude vergelijking van een politieke gemeenschap met een levend wezen:

“Wat het hoofd is voor het lichaam, dat is de vorst voor de staat. Nu, ogen en oren vindt men alleen in het hoofd en niet in een ander lichaamsdeel. Dit bewijst dat het de taak van de vorst is om zichzelf vertrouwd te maken met en te luisteren naar al zijn onderdanen.”²¹

Een goede vorst stelt zichzelf open aan anderen om er zeker van te zijn dat zij zelf hun intiemste gedachten en gevoelens aan hem openbaren, en dat kan alleen worden bereikt door middel van een conversatie die tegelijkertijd aangenaam en waardig is. Want een vorst moet erover waken dat zijn ‘openheid’ zijn majesteit (*maiestas*) niet vermindert of er schade aan berokkent. In sommige omstandigheden moet de heerser zelfs de rol van een volleerd redenaar op zich nemen: bij bijzondere gelegenheden moet hij zijn volk of soldaten toespreken. En telkens hij een redevoering houdt, moet hij overtuigend zijn. Dat betekent dat hij het volledige arsenaal van retorische knepen moet kunnen inzetten: *pathos* evenzeer als *logos* en *ethos*. Want hij kan er niet mee volstaan argumenten aan te dragen voor een specifieke beslissing (*logos*) en zichzelf te presenteren met de autoriteit die overeenkomt met zijn positie (*ethos*); hij moet zijn toehoorders ook weten te beroeren, moet inspelen op hun emoties en hun voorkeuren trachten te beïnvloeden (*pathos*): “Het is door middel van welsprekendheid dat de vorst de harten van zijn volk zal veroveren en de wil van zijn soldaten doen ontbranden.”²² Telkens weer wijst Vernulaeus op de dwingende noodzaak van overtuigingskracht: naar zijn mening staat of valt de positie van een vorst in hoge mate met het oordeel en de goede wil van zijn volk. En dus moet overtuiging eerder dan geweld de relatie van een heerser met zijn onderdanen bepalen. Dat geldt ook wanneer hij geconfronteerd wordt met een ontevreden, ongehoorzame en ronduit opstandige bevolking. Volgens Vernulaeus is het bij uitstek in deze moeilijke omstandigheden dat de retorische kwaliteiten van een vorst ten volle tot uiting zullen komen: juist dan moet hij zijn retorisch vermogen aanboren om zijn ware gevoelens te verbergen en te ontveinzen, om de weerspannige bevolking kalm te houden eerder dan ze op te juttten of ze bij wijze van vergelding ogenblikkelijk en collectief te straffen.²³

De kunst van het raadgeven

Het is duidelijk dat er in Vernulaeus' sterk retorisch gekleurde visie van het politieke leven nog voldoende plaats is voor publieke welsprekendheid die de grenzen van de pompeuze, ceremoniële redevoeringen ver overstijgt. Een heerser moet zich op overtuigende wijze tot zijn toehoorders kunnen richten, hun emoties bespelen en hun voorkeuren sturen, indien nodig zelfs veranderen. Veel meer dan

een overbodig instrument is retorische vaardigheid een essentieel onderdeel van de kunsten die een vorst moet beheersen om zijn positie veilig te stellen. Zoals we reeds zagen, is ze intrinsiek verbonden met politieke doortastendheid (*prudencia*), een kwaliteit die voor een vorst volstrekt onmisbaar is.²⁴ Maar in Vernulaeus' opvatting is publieke welsprekendheid geenszins een koninklijk voorrecht; ze is ook een vereiste voor raadgevers die het publieke forum betreden en zich richten tot de massa. De auteur onderscheidt inderdaad twee duidelijk onderscheiden sferen van politieke activiteit, die van de raadgever heel andere types van politieke welsprekendheid vergen. Eerst en vooral moet een raadgever degelijk advies kunnen geven aan de vorst; daarvoor moet hij goed onderlegd zijn in de kunst van het discussiëren (*ars disserendi*) en het overleggen (*ars deliberandi*). Maar daarnaast moet hij ook het woord kunnen richten tot gewone, 'onwetende' mensen: hij moet hen ervan overtuigen dat de vorst de juiste beslissing heeft genomen en hen ervan weerhouden acties te ondernemen die het voortbestaan van de staat kunnen schaden. Om dat te bereiken moet de raadgever een *suasoria* kunnen geven, een overtuigende of stimulerende redevoering.

Het is allicht geen toeval dat Vernulaeus raadgevers aanmaant om vooral in tijden van onrust de publieke scène te betreden. Het heeft er veel van weg dat juist hun dubbele status – die van regeerders en geregeerden – ervoor zorgt dat zij beter zijn toegerust dan de vorst om met een oproerige of opstandige menigte om te gaan.²⁵ Hoe dan ook is het duidelijk dat Vernulaeus raadgevers een bemiddelende rol toekent: dankzij hun overtuigende woord wordt het vorstelijk gezag bij de onderdanen versterkt en vinden vorstelijke besluiten makkelijker ingang: "Het gewone volk beschouwt een beslissing van de vorst op basis van het advies van schrandere mannen als rechtvaardig."²⁶ Om hun bemiddelende rol goed te spelen moeten raadgevers zich op een specifieke manier tot het gewone volk richten. Dat volk beschikt nu eenmaal niet over voldoende wijsheid en laat zich al te gemakkelijk door zijn passies meeslepen. Juist daarom mag en moet een raadgever volop *pathos* aanboren. Hij moet de emoties van zijn toehoorders exploiteren, ja zelfs manipuleren. Hij moet hun geesten beroeren (*moveri*), sussen (*mulceri*) of zelfs ombuigen (*flecti*), en daarvoor maakt hij volgens Vernulaeus best gebruik van een wijdlopipe, bloemrijke manier van spreken – een asianistische stijl, zeg maar.

De belangrijkste taak van een raadgever bestaat er evenwel in de vorst raad te geven, hetzij onder vier ogen, hetzij als lid van een staatsraad. Volgens Vernulaeus is dat een essentieel kenmerk van een goed functionerende staat: een vorst moet kunnen vertrouwen op een kleine groep van gespecialiseerde en loyale raadgevers. En die mag hij niet kiezen uit de enge groep van hovelingen rondom hem, want die praten hem eerder naar de mond dan hem vrank en vrij hun mening te geven. Deze sterke nadruk op raadgeving als de professionele activiteit van een

afzonderlijke groep politiek actieve mensen heeft een uitgesproken anti-machiavellistische ondertoon. De opvatting van Machiavelli als zou een vorst het advies van anderen niet nodig hebben, is volgens Vernulaeus ronduit dwaas en zelfs gevaarlijk.²⁷

Zoals al aangestipt, moet een raadgever een bijzondere vorm van welsprekendheid gebruiken in de bijzondere context van raadsvergaderingen. Hij moet uitblinken in de kunst van het argumenteren; hij moet zeer nauwgezet de voor- en nadelen van elk voorstel afwegen; hij moet zijn positie zo kunnen verdedigen dat hij arrogantie en schroom vermijdt; en indien nodig moet hij op een standvastige maar beleefde manier met zijn collega's van mening kunnen verschillen. Kortom, een raadgever moet de knepen van de deliberatieve welsprekendheid (*genus deliberativum*) perfect beheersen. Vernulaeus doet er dan ook alles aan om hem alle belangrijke aspecten van dit klassieke genre bij te brengen. Maar tegelijk past hij de antieke regels zo aan dat ze meer in overeenstemming zijn met de nieuwe context waarin ze moeten functioneren.

In Vernulaeus' opvatting is deliberatieve welsprekendheid inderdaad niet langer het prerogatief van een publieke redenaar die met moreel gezag en politieke autoriteit een groot publiek toespreekt, zoals in de oudheid het geval was in de senaat of tijdens een volksvergadering (*contio*). De deliberatieve retoriek heeft zich bij wijze van spreken teruggetrokken in de meer besloten kring van raadsvergaderingen, waar een beperkt aantal raadgevers onder het toezicht van de vorst in alle rust en sereniteit politieke kwesties bespreken. Deze nieuwe context vereist vanzelfsprekend een speciale 'scenografie'. Om te beginnen neemt de deliberatie de vorm aan van een reeks monologen die in strikte volgorde moeten worden gedebeiteerd. Die orde wordt doorgaans bepaald door de waardigheid of leeftijd van de raadgevers. Hoger geplaatste of oudere raadgevers worden meer ervaring en gezag toegedicht en krijgen dus prioriteit bij het spreken. Bovendien wordt de 'klassieke' relatie tussen spreker en toehoorder omgedraaid: het is de toehoorder (de vorst) eerder dan de spreker (de raadgever) die de morele en politieke bovenhand heeft. Zowel de hiërarchische structuur van de raad als de aanwezigheid van een superieure vorst bepalen de ware aard van het deliberatieproces: Vernulaeus is er zich scherp van bewust dat de deliberatie tijdens een raadsvergadering allesbehalve 'machtsvrij' is. De interne organisatie van een staatsraad en de asymmetrische relatie tussen raadgevers en heerser dreigen de vrijheid van spreken inderdaad voortdurend aan te tasten. En dat is volgens onze auteur problematisch aangezien die vrijheid volgens hem garant staat voor de kwaliteit van de deliberatie en dus van de politieke beslissing:

“Vrijheid van meningsuiting wordt gehinderd door liefde en vrees. Want wanneer raadgevers advies geven dat de vorst pleziert of waarmee ze hopen iets te verkrijgen van hem, of wanneer ze bang zijn de heerser dan wel hun collega's voor het hoofd te stoten,

laten ze gewoonlijk veel zaken achterwege die gezegd hadden moeten worden, of nemen ze hun toevlucht tot dubbelzinnig taalgebruik, of zeggen ze iets dat niet overeenstemt met wat ze werkelijk denken.’²⁸

Om die vrijheid van meningsuiting veilig te stellen benadrukt Vernulaeus in de eerste plaats het belang van moed en oprechtheid, al mogen die volgens hem niet in onbeschaamdheid ontaarden. Vrijheid van meningsuiting moet dan ook met beleefdheid en hoffelijkheid samengaan: alleen zo vindt de spreker oudere raadslieden en de vorst bereid naar de mening van jongere raadgevers te luisteren. Bovendien beveelt Vernulaeus een duidelijke taakverdeling aan. Raadgevers plegen overleg en proberen een consensus te bereiken over de te volgen strategie, maar de uiteindelijke beslissing is aan de heerser, die op zijn beurt niet tussenkomt in het debat of zijn eigen mening te kennen geeft. Want alleen zo kan hij er zeker van zijn dat zijn raadgevers vrijuit zullen spreken. Wel moet de vorst aanwezig zijn bij de beraadslaging over ernstige staatszaken om zijn raadgevers aan te moedigen hun taak naar best vermogen te vervullen en factie en strijd te vermijden. Met zijn aanwezigheid kan de vorst zelfs beslissen de normale procedures te doorbreken en jongere raadgevers eerst aan het woord te laten.

Telkens weer spoort Vernulaeus raadgevers aan om op een onpartijdige en belangeloze manier overleg te plegen. Tijdens het overleg mogen ze zich niet laten leiden door eigenbelang of door de wens naar de gunst van de vorst of van hun gelijken te dingen; steeds moeten ze het gemeenschappelijk goed van de staat vooropstellen. De perfecte raadgever is dan ook een soort rechter die een zaak op een serene en eerlijke manier weet aan te pakken – een curieuze vervaging van de traditionele, ‘klassieke’ grenzen tussen politieke en juridische welsprekendheid.²⁹ Dit beeld van de ideale raadgever heeft verstrekkende gevolgen voor het register en de stijl die moeten worden aangewend bij een raadsvergadering. *Logos* en *ethos* moeten de overhand hebben op *pathos*, zo stelt Vernulaeus. Bovenal moet de raadgever oprechtheid en doortastendheid aan de dag leggen, maar dan wel op zo’n manier dat hij de vorst of oudere raadgevers niet voor het hoofd stoot.³⁰ Ook mag hij niet uitblinken in spitsvondigheid – een kwaliteit die volgens Vernulaeus geen goede administratie garandeert maar integendeel revolutie in de hand werkt. Bovendien moet een raadgever erover waken de heerser en zijn gelijken niet te beleren of te vleien: zoiets past nu eenmaal niet bij zijn functie en status, die juist een evenwichtige mengeling van bescheidenheid en ontzag vereisen.³¹

In de *Politicae Institutiones* beveelt Vernulaeus raadgevers een stijl aan die zuiver, eenvoudig en duidelijk (*pura, simplex, dilucida*) is, natuurlijk elegant (*non affectata elegantia*) maar gewichtig (*plena gravitatis et ponderis*). Bredsprakerig en hoogdravend taalgebruik moeten wat hem betreft te allen tijde worden vermeden, aangezien die de andere leden van de raad – zelfbewuste, drukbezette mensen – alleen maar irriteren. Uitdrukkelijk veroordeelt Vernulaeus de

asianistische stijl: zijn voorkeur gaat uit naar de laconische stijl, een bondige en snedige manier van spreken die in de eerste helft van de zeventiende eeuw tot dé taal van de politieke macht was uitgegroeid.³² Maar Vernulaeus geeft aan die laconische stijl een opvallend brede invulling. Gewoonlijk werd zij geassocieerd met klassieke auteurs als Thucydides, Sallustius en Tacitus. Volgens Vernulaeus verschilt ze niet fundamenteel van de stilistische voorschriften van Cicero, een redenaar die in de vroegmoderne tijd – maar eigenlijk ook al in de oudheid – juist vaak voor zijn wijdlopijge, asianistische stijl veroordeeld werd. Met een citaat dat ten onrechte aan Cicero wordt toegeschreven maakt onze professor retoriek duidelijk dat de Arpinaat alvast voor retorische interventies in de senaat zelf een beknopte, sobere stijl aanpreeft:

“Een toespraak in de senaat heeft minder praal nodig dan een toespraak voor het volk. Elke indruk van intellectuele superioriteit en grootspraak moet worden vermeden. Bij het uitleggen van de eigen standpunten moet men laconische beknoptheid gebruiken, zodat iedereen de kans heeft om te spreken en niemand uitgeput raakt – de spreker door te spreken, de anderen door naar hem te luisteren.”³³

Merkwaardig genoeg wordt de laconische stijl in de *Praxis rhetoricae* niet met zoveel woorden opgelegd of zelfs maar aangeraden. In dit werk geeft Vernulaeus raadgevers enkel het advies mee hun toespraken aan te passen aan de omstandigheden waarin ze moeten spreken. Daarbij moeten ze bijzondere aandacht schenken aan hun relatie met de vorst (die per definitie hun meerdere is) en met de andere raadsleden (die lager, gelijk of hoger in rang kunnen zijn). Terwijl een hoger geplaatst lid druk mag uitoefenen en mag aandringen (*urgere*), moet een lid van een lagere rang juist heel voorzichtig zijn – vooral wanneer hij te kennen wil geven dat hij het met de vorige spreker oneens is. Volgens Vernulaeus kan dat alleen op ‘een bedekte en gematigde manier’ gebeuren – een nogal vaag voorschrift dat niet verder wordt geconcretiseerd. Hoewel hij raadgevers-in-spectal van specifieke, veelal ciceroniaanse formules meegeeft om hun mening te ventileren en instemming uit te drukken, laat hij dat vreemd genoeg na voor het tegendeel, het verwoorden van meningsverschil.³⁴ Toch zou het verkeerd zijn om op basis van deze markante omissie te besluiten dat Vernulaeus consensus belangrijker vindt dan verschil van mening. Weliswaar verwacht hij dat raadgevers tot overeenstemming komen over de manier waarop de vorst een bepaalde zaak kan of moet aanpakken, maar onomwonden stelt hij dat die overeenstemming gebaseerd moet zijn op voorafgaande discussie waarin waarheid en niet gezag centraal dient te staan. Ongemeen scherpe kritiek levert hij dan ook op ‘jaknikkers’ die uit angst iemand te beledigen eerder rekening houden met de persoon die aan het woord is dan met wat er wordt gezegd. Treffend vergelijkt hij hen met ‘ganzen die ogenblikkelijk het geluid van een lawaaierige, kwakende gans nabootsen.’³⁵

Diplomatieke vaardigheden

De praktische welsprekendheid die Vernulaeus voor toekomstige raadgevers ontwierp, deed ook dienst als een soort praktische ethiek die tot doel had hun handel en wandel als edellieden te modelleren: ze biedt gedetailleerde gedragsregels voor de omgang met de vorst, voor beleefde conversaties en onderhandelingen met gelijken, en voor vriendelijke maar eervolle ontmoetingen met mensen uit de lagere klassen. In die zin droeg Vernulaeus bij aan de ontwikkeling van een aparte identiteit van de politieke elite van zijn tijd: in zijn politieke en retorische werken vallen professioneel *ethos* en socio-culturele *persona* grotendeels samen. Een gelijkaardige versmelting van retoriek en ethiek, van gedragsregels en oratorische voorschriften is ook terug te vinden in Vernulaeus' bespreking van de rol en functie van diplomaten. De auteur definieert tal van diplomatieke vaardigheden in termen van retorische competenties die op hun beurt zeer vaak de vorm aannemen van gedetailleerde socio-culturele codes: het *savoir-faire* van een diplomaat hangt in grote mate samen met zijn *savoir-vivre*.³⁶

In zijn lange bespreking van de verschillende kwaliteiten die een diplomaat of ambassadeur (*legatus*) moet bezitten, legt Vernulaeus de nadruk op niet minder dan zeven diplomatieke 'deugden': doortastendheid (*prudentia*), loyaliteit (*fidelitas*), standvastigheid (*fortitudo*), gematigdheid en discretie (*temperantia*), generositeit (*munificentia*), waarheidsliefde (*veritas*) en elegant gedrag (*morum elegantia*).³⁷ Generositeit en elegantie hebben betrekking op de uiterlijke verschijning van een diplomaat: wanneer hij naar het buitenland wordt gestuurd, moet hij zichzelf zo aan de vreemde vorst en diens entourage voorstellen dat hij hen bekoort en voor zich inneemt. Om dat te bereiken moet hij gemakkelijk in de omgang zijn (*in colloquendo facilis*), aangenaam bij het overtuigen van zijn gesprekpartners (*in compellando suavis*) en vriendelijk bij het beantwoorden van hun vragen (*in respondendo benignus*). Dat vereist een grote mate van flexibiliteit (een diplomaat moet zich altijd aanpassen aan de gewoontes van zijn doelpubliek) en zelfs een zekere vindingrijkheid (*astutia*). Zijn gedrag moet berekend zijn, tot op zekere hoogte zelfs onoprecht: hij mag, neen moet voldoende gereserveerd en gesloten, bij tijd en wijle zelfs een tikje schijnheilig zijn. Zo vermijdt hij dat anderen hem misleiden en hem geheimen ontfutselen die zijn vorst hem heeft toevertrouwd.³⁸ Om dezelfde reden, zo voegt Vernulaeus eraan toe, moet een diplomaat erover waken niet te veel te drinken. Want "dronkenschap onthult geheimen en verdraagt de ketens niet die hart en tong vastklinken."³⁹ Maar flexibiliteit moet worden gecombineerd met vastberadenheid: zelfs in benarde situaties moet een diplomaat zijn taak accuraat uitvoeren en mag hij niet afwijken van het mandaat dat hij van zijn vorst heeft gekregen. Daarnaast moet hij flexibiliteit paren aan waardigheid (*dignitas*) en grootsheid (*maiestas*), die hem

samen met generositeit de koninklijke luister (*regius quidam splendor*) verlenen die hij als vertegenwoordiger van zijn vorst dient te etaleren. Voor Vernulaeus ligt hier de kern van diplomatie: aangezien het voor een vorst niet past in vreemde landen rond te reizen en briefwisseling sowieso een hachelijke onderneming is – brieven kunnen steeds worden onderschept, hun geheime boodschappen aan de verkeerde personen geopenbaard – is diplomatie het enige valabele middel om communicatie en onderhandeling tussen vorsten mogelijk te maken.

Net zoals een vorst staat ook een diplomaat voortdurend bloot aan de kritische blik van anderen. Want ook al is de boodschap die hij overbrengt in de eerste plaats bestemd voor de vorst naar wie hij is uitgezonden, toch verwacht men dat hij met de nodige pracht en praal ontvangen wordt aan het hof van zijn gasten, waar al zijn woorden en daden voortdurend minutieus gewikt en gewogen worden. En dus heeft hij nood aan strategische zelfpresentatie, aan omzichtigheid, discretie en veinzerij – eigenschappen die allemaal vallen onder de ruimere categorie van politieke doortastendheid. Onnodig te zeggen dat een diplomaat niet oneerlijk mag zijn tegenover zijn eigen heerser. Onvoorwaardelijke loyaleiteit en oprechtheid zijn vereist, des te meer omdat de vorst hem zijn geheime plannen meedeelt en – meer in het algemeen – ‘zichzelf volledig aan hem toevertrouwt.’ Deze speciale, geprivilegieerde relatie onderscheidt een diplomaat trouwens van een raadgever: zoals we al hebben gezien, deelt die laatste nadrukkelijk niet in de intiemste gedachten en uiteindelijke beslissingen van de vorst.

Vernulaeus heeft een scherp oog voor de formele en informele aspecten van de taak van een diplomaat. Aan de ene kant is die formeel aangesteld om een specifieke boodschap over te brengen aan een vreemde vorst of onderhandelingen met hem aan te knopen. Aan de andere kant moet hij voldoende informatie verzamelen door te praten met hovelingen en edellieden, door rond te trekken en zijn ogen en oren goed de kost te geven. Een diplomaat is dan ook evenzeer een *explorator* als een *orator*.⁴⁰ Als redenaar moet een diplomaat zowel het ceremoniële of epideiktische genre als het deliberatieve of politieke genre onder de knie hebben. Enerzijds moet hij vaak dankbetuigingen, gelukwensen of blijken van medeleven overbrengen – alle tekenen van wederzijdse vriendschap. Anderzijds moet hij regelmatig onderhandelen met een vreemde vorst: in vredetijd wordt hij erop uitgestuurd om een huwelijk te regelen of om bijstand te vragen; in oorlogstijd moet hij vrede bewerkstelligen door vredesvoorstellen te doen, een wapenstilstand te bedingen, de vijand te overhalen krijgsgevangenen en lijken vrij te geven, enzovoort. Wat ook het specifieke doel van zijn missie is, telkens treedt de diplomaat op als spreekbuis van zijn vorst. Vooral in oorlogstijd zijn zijn woorden van cruciaal belang om fysiek geweld te vermijden:

“Wat taal is voor een mens, dat is diplomatie voor grootmachten. Het is met diplomatie dat smeebeden, klachten, verklaringen en plannen worden uitgewisseld – wat het gezond

verstand ook maar wil aanwenden om te voorkomen dat situaties uitdraaien op fysiek geweld. (...) Want het past een wijs man eerst alle andere middelen te hebben uitgeput vóór hij zijn toevlucht neemt tot de wapens.²⁴¹

De bijzondere context waarin een diplomaat moet opereren, verklaart waarom zijn retorische vaardigheden van die van een raadgever verschillen. Als vertegenwoordiger van een soevereine vorst moet een ambassadeur toespraken houden die voldoende plechtstatig zijn. Maar aangezien hij zich richt tot een vreemde vorst, moet hij ook eerbied aan de dag leggen die – althans in sommige landen en aan bepaalde hoven – vervaarlijk dicht in de buurt van vleierij komt. Een diplomaat moet de *persona* van zijn heerser aannemen door als het ware met diens mond te praten en met diens ingesteldheid te onderhandelen. Tegelijk moet hij zich terdege van zijn eigen persoon en status bewust blijven, want tegenover de vorst die hij toespreekt mag hij geen arrogante, hautaine indruk maken. Net zoals een raadgever moet een diplomaat kunnen beschikken over vrijheid van meningsuiting, zij het om enigszins andere redenen. De vranke vrijmoedigheid van de diplomaat staat eerst en vooral in functie van zijn loyale dienst aan zijn vorst: hij moet zeggen wat zijn eigen meester zou hebben gezegd als die zelf aanwezig was, en hij mag niets zeggen dat afbreuk zou doen aan diens ware intenties.⁴² Maar Vernulaeus drukt diplomaten nadrukkelijk op het hart hun oprechtheid niet te laten ontaarden in stoutmoedigheid (*licentia*), arrogantie (*superbia*) of lasterpraat (*calumnia*).

In zijn politieke handboek besteedt Vernulaeus ook aandacht aan de stijl van een diplomatieke toespraak. Net als van raadgevers verwacht de auteur van diplomaten dat ze asianistische verbositeit schuwen en zich houden aan ‘krachtige beknoptheid’ die met elegantie (*eloquentia venusta cum nervosa brevitate*) wordt gecombineerd – een impliciete verwijzing naar de laconische stijl zoals die door Erycius Puteanus in de Zuidelijke Nederlanden werd gepromoot. De aangehaalde voorbeelden maken voldoende duidelijk dat Vernulaeus – andermaal – een tamelijk brede definitie van die laconische stijl hanteert. Naast de toespraken in de werken van erkende grootmeesters in de beknoptheid als Thucydides, Sallustius en Tacitus moet een diplomaat ook de redevoeringen imiteren van de senatoren en consuls die Livius in zijn monumentale geschiedenis *Ab urbe condita* laat opdraven – toch niet bepaald een auteur die geboekstaafd stond als een typisch voorbeeld van bondigheid. Hoe dan ook ziet Vernulaeus er in de *Praxis rhetoricae* vanaf diplomaten een specifiek stilistisch model op te leggen. Net als in zijn *Institutiones politicae* benadrukt hij het belang van een eloquente diplomatieke toespraak door kort in te gaan op de (Latijnse) naam die werd gebruikt om diplomaten aan te duiden: zij werden *oratores* (sprekers, woordvoerders) genoemd en in de mate dat ze de wil van hun vorst vertolkten *interpretes*.⁴³ Bovendien maakt hij ook een duidelijk onderscheid tussen de ceremoniële en deliberatieve types van welsprekendheid die een diplomaat moet beheersen en inzetten. Hij zal succes

kennen als hij de algemene regels volgt die de auteur voor beide genres in zijn handboek *De arte dicendi* heeft gegeven. Op stilistisch vlak waarschuwt hij toekomstige diplomaten in het bijzonder voor gekunsteldheid. Hun manier van spreken moet natuurlijk zijn en ernst (*gravitas*), doortastendheid (*prudentia*) en oordeelskracht (*consilium*) uitstralen. Tot slot moet hun toespraak ook aangepast zijn aan de vorst die ze vertegenwoordigen én aan de vorst tot wie ze zich richten: hun speech moet passen bij hun meester én de geadresseerde goed gezind stemmen. Zoals gezegd, wordt beknoptheid niet expliciet aanbevolen, laat staan opgelegd.

Besluit

Als succesvol professor in de retoriek en gewaardeerd publiek redenaar ontwikkelde Nicolaus Vernulaeus een opvallend retorische visie op het publieke leven. Voor vorsten, maar ook en vooral voor raadgevers en diplomaten stelde hij gedetailleerde politieke en retorische richtlijnen op. Om de humanistische erfenis veilig te stellen en het concept ‘burgerhumanisme’ nieuw leven in te blazen creëerde Vernulaeus een professionele retoriek die tegemoet kwam aan de specifieke noden en wensen van deze politieke ‘middenklasse’. Ze bestond uit algemene principes, bijzondere richtlijnen en concrete modellen die studenten retoriek moesten voorbereiden op hun toekomstige professionele taken als raadgevers en diplomaten.

Volgens Vernulaeus waren raadgevers en diplomaten enkel in staat hun veeleisende functie op een bevredigende manier uit te voeren als ze eerst diep waren ondergedompeld in de edele kunst van het goede, overtuigende spreken – een kunst die integraal deel uitmaakte van de complexe socio-culturele vaardigheden die zij nodig hadden om in uiteenlopende contexten hun beste beentje voor te zetten, zich strategisch te presenteren. Als redenaars moesten raadgevers en diplomaten in staat zijn het gewone volk te overtuigen, vorsten te loven, geluk te wensen of te bewenen, en – niet in het minst – individueel dan wel als lid van een staatsraad over actuele politieke kwesties te beraadslagen.

Vernulaeus zette zijn eigen visie op politieke welsprekendheid ook om in een nieuwe, verfrissende didactische praktijk. Als professor in de retoriek liet hij zijn studenten praktische oefeningen maken die hen terdege voorbereidden op hun toekomstige taken. Onder zijn vakkundige leiding oefenden zij zich in de klassieke kunst van de argumentatie pro en contra (*logos*), leerden zij zich op de meest voordelige manier te presenteren (*ethos*) en – tot op zekere hoogte – hun doelpubliek ook emotioneel te beroeren (*pathos*). Daarbij bekwaamden ze zich zowel in het epideiktische als in het politieke genre. Wel mochten ze daarbij een

wijdlopigere, meer ciceroniaanse stijl hanteren dan professionele raadgevers en diplomaten was toegelaten – een discrepantie die logisch voortvloeit uit het gezonde, ook door andere humanisten gedeelde inzicht dat de gebalde, laconische stijl een graad van maturiteit en ervaring vereiste die men onmogelijk kon verwachten van relatief onervaren studenten.⁴⁴

Hoe dan ook blijken Vernulaeus' retorische visie op het politieke leven en zijn uitgesproken politieke benadering van retoriek bij de socio-culturele elites van de zeventiende eeuw bijzonder in de smaak te zijn gevallen. De talrijke edities en herdrukken van zijn politieke en retorische werken leggen daar op eloquente wijze getuigenis van af. Over heel Europa werden ontelbare jongeren naar zijn inzichten en standpunten gevormd en gekneed. In welke mate die in hun latere loopbaan Vernulaeus' ideaal van de doortastende, deugdzame en – vooral – welbespraakte raadgever en diplomaat ook daadwerkelijk incarneerden, is een intrigerende vraag die in deze bijdrage jammer genoeg onbeantwoord moet blijven.

Noten:

1 Over het 'burgerhumanisme' (civic humanism), zie in het bijzonder James Hankins (ed.), *Renaissance Civic Humanism. Reappraisals and Reflections, Ideas in Context*, 57 (Cambridge: Cambridge University Press, 2000).

2 Marc-Antoine Muret, *Opera Omnia*. Publié par C.-H. Frotscher, 3 vols. (Genève: Slatkine Reprints, 1971), p. 406. Zie ook Marc Van der Poel, 'Humanist Rhetoric in the Renaissance: Classical Mastery?', in Wim Verbaal – Yanick Maes – Jan Papy (eds.), *Latinitas Perennis. Volume I. The Continuity of Latin Literature*, Brill's Studies in Intellectual History, 144 (Leiden – Boston: Brill, 2007), pp. 119-137 en Marc Fumaroli, 'Rhetoric, Politics, and Society: From Italian Ciceronianism to French Classicism', in James J. Murphy (ed.), *Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric* (Berkeley – Los Angeles – London: University of California Press, 1983), pp. 253-273 (p. 258).

3 Cf. Christian Mouchel, 'Muret (Marc-Antoine)', in Colette Nativel (ed.), *Centuria Latinae. Cent une figures humanistes de la Renaissance aux Lumières offertes à Jacques Chomarat*, *Travaux d'Humanisme et Renaissance*, 314 (Genève: Droz, 1997), pp. 575-579.

4 François Ogier, *Apologie pour M. de Balzac* (Paris, 1628). New edition by J. Jehasse, *Images et témoins de l'âge classique* (Saint-Étienne, 1977), p. 299. Vgl. Bernard Beugnot, 'La précellence du style moyen (1625-1650)', in Marc Fumaroli (ed.), *Histoire de la rhétorique dans l'Europe moderne, 1450-1950* (Paris: Presses Universitaires de France, 1999), pp. 539-599 (p. 557).

5 Vgl. V.I. Comparato, 'A Case of Modern Individualism: Politics and the Uneasiness of Intellectuals in the Baroque Age', in Janet Coleman (ed.), *The Individual in Political Theory and Practice, The Origins of the Modern State in Europe, 13th to 18th Centuries* (Oxford: Clarendon Press, 1996), pp. 149-170. Zie ook P. S. Donaldson, *Machiavelli and Mystery of State* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988); en M. Behnen, "'Arcana – haec sunt ratio status" Ragion di Stato und Staatsräson. Probleme und Perspektiven (1589-1651)', *Zeitschrift für Historische Forschung*, 14 (1987), 129-195.

6 Vgl. David Rundle, 'Not so Much Praise as Precept': Erasmus, Panegyric, and the Renaissance Art of Teaching Princes', in Yun Lee Too – Niall Livingstone (eds.), *Pedagogy and Power. Rhetorics of Classical Learning, Ideas in Context*, 50 (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), pp. 148-169. Deze aanpak werd onder meer overgenomen door Muretus. Zie Marc Fumaroli, 'Rhetoric, Politics, and Society: From Italian Ciceronianism to French Classicism', in James J. Murphy (ed.), *Renaissance Eloquence. Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric* (Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1983), pp. 253-273 (pp. 258-259).

7 Hoewel Muretus zijn leven lang een vurig verdediger en beoefenaar van de ciceroniaanse welsprekenheid bleef, baande hij toch de weg voor de taciteïsche stroming die spoedig heel Europa in haar greep zou krijgen. Cfr. Mouchel, 'Muret (Marc-Antoine)'. Voor de verspreiding van het tacitisme in het algemeen, zie b.v. Peter Burke, 'Tacitism, Scepticism, and Reason of State', in J.H. Burns, with the Assistance of M. Goldie (eds.), *The Cambridge History of Political Thought 1450-1700* (Cambridge: Cambridge University Press, 1991), pp. 479-498; Alexandra Gaida, 'Tacitus and Political Thought in Early Modern Europe, c. 1530-1640', in A.J. Woodman (ed.), *The Cambridge Companion to Tacitus* (Cambridge: Cambridge University Press, 2009), pp. 253-268; Kenneth C. Schellhase, *Tacitus in Renaissance Political Thought* (Chicago – London: The University of Chicago Press, 1976); Elsé-Lilly Etter, *Tacitus in der Geistesgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts*, *Basler Beiträge zur Geschichtswissenschaft*, 103 (Basel: Helbing und Lichtenhahn, 1966); Arnaldo Momigliano, 'Tacitus and the Tacitist Tradition', in idem, *The Classical Foundations of Modern Historiography. With a Foreword by Riccardo Di Donato*, *Sather Classical Lectures*, 54 (Berkeley – Los Angeles – Oxford: University of California Press, 1990), pp. 109-131.

8 Het moet gezegd dat ook Vernulaeus zijn toevlucht nam tot de eerste strategie door de nauwe band tussen welsprekendheid en andere disciplines te benadrukken, zoals kan worden afgeleid uit zijn inaugurele rede als publiek professor in de retoriek. Cf. *De affinitate et cognatione eloquentiae cum caeteris scientiis* (Leuven: Joannes Christophorus Flavius, 1614).

9 Voor biografische informatie over Vernulaeus, zie Joost Depuydt, *Nicolaus Vernulaeus (1583-1649): een bio-bibliografische studie* (Leuven: ongepubliceerde licentiaatsverhandeling, 1991); idem, 'Vernulaeus, Nicolaus (1583-1649)', in Jan Bloemendal - Chris Heesakkers (eds.), *Bio-bibliografie van Nederlandse Humanisten* (Den Haag: Constantijn Huygens Instituut, 2009); digitale editie op <http://humbio.nl>.

10 Zijn handboek politieke filosofie was onderdeel van een trilogie waarin Vernulaeus de vaste onderdelen van de wijsbegeerte op een typisch aristotelische manier behandelde. In 1625 bracht hij het tweede deel uit over ethiek en in 1626 het derde deel over economie of 'huishoudkunde'. Een uitgebreide editie van de *Institutiones Politicae* met extra commentaar en voorbeelden verscheen in 1647.

11 Voor een algemeen overzicht van Vernulaeus' politieke handboek, zie Erik De Bom, *Geleerden en politiek. De politieke ideeën van Justus Lipsius in de vroegmoderne Nederlanden* (Hilversum: Verloren, 2011), pp. 310-328.

12 *Institutiones politicae*, Prooemium, cap. 4. Voor de semantische ontwikkeling van de term 'politicus' in de vroegmoderne tijd, zie Nicolai Rubinstein, 'The History of the Word politicus in Early-Modern Europe', in Anthony Pagden (ed.), *The Languages of Political Theory in Early Modern Europe, Ideas in Context*, 4 (Cambridge: Cambridge University Press, 1987), pp. 41-56.

- 13 De arte dicendi (Leuven: Philippus Dormalius, 1615), lib. 1, cap. 3, p. 5.
- 14 De arte dicendi, 2.15. Het forum verwijst uiteraard naar de publieke ruimte waar in het antieke Rome recht werd gesproken.
- 15 Vernulaeus, *Inst. Pol.*, lib. 1, tit. 2, cap. 5 (Quaenam sit optima Reipublicae forma); cf. Lipsius, *Politica*, 2.2, edited, with translation and introduction by Jan Waszink, *Bibliotheca Latinitatis Novae* (Assen: Koninklijke Van Gorcum, 2004), pp. 296-301; id., *Monita et exempla politica*, 2.1, edited, with translation, introduction and commentary by Marijke Janssens, revised by Jan Papy and Toon Van Houdt (Leuven: Leuven University Press, te verschijnen).
- 16 *Inst. Pol.*, lib. 1, tit. 2, cap. 2. Vgl. Randall Lesaffer, 'Vernulaeus, Zypaeus en Tuldenus: het recht van de oorlog in de Spaanse Nederlanden tijdens de laatste fase van de Tachtigjarige Oorlog (1621-1648)', *Ex Officina. Bulletin van de Vrienden van de Leuvense Universiteitsbibliotheek*, 8 (1991), 33-70 (p. 37). Dit artikel is ook beschikbaar op www.arno.uvt.nl. Lipsius erkent dat de drie bestuursvormen – monarchie, aristocratie en democratie – soms in gemengde vormen voorkomen (*Pol.* 2.2.1, ed., tr. Waszink, pp. 296-297), maar hij gaat niet dieper op de kwestie in en geeft ook geen specifieke voorbeelden. Bovendien zijn de Staten opvallend genoeg afwezig in zijn politieke denken. Zie daarover Toon Van Houdt, 'Justus Lipsius and the Archdukes Albert and Isabella', in Marc Laureys e.a. (eds.), *The World of Justus Lipsius: A Contribution towards His Intellectual Biography* (Brussel-Rome: Belgisch Historisch Instituut te Rome, 1998), pp. 405-432 (ibid. pp. 414-416).
- 17 Aangezien Vernulaeus geen scherp onderscheid maakt tussen 'private' raadgevers en leden van staatsraden, vermijden we de term 'raadsleden' en gebruiken we het woord 'raadgevers' als de generische term voor beide categorieën van personen.
- 18 *Inst. Pol.*, lib. 1, tit. 1, cap. 5. Voor een gedetailleerdere vergelijking tussen het politieke denken van Lipsius en Vernulaeus, zie De Bom, *Geleerden en politiek*, pp. 320-328.
- 19 Over het theatrale of 'spectaculaire' karakter van Lipsius' politieke denken, zie verder Toon Van Houdt, 'The Spectacle of Power. Lipsius' Model of Princely (and Humanist) Conduct in his *Monita et exempla politica* (1605)', in Maria Berggren – Christer Henriksen (eds.), *Miraculum eruditionis. Learned Neo-Latin in a Swedish and European Perspective*. Festschrift for Hans Helander on his 65th birthday, *Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Latina* (Uppsala, 2007), pp. 13-30 (esp. pp. 16-20).
- 20 *Inst. Pol.*, lib. 1, tit. 17, cap. 4. Vgl. Beugnot, 'La précellence du style moyen', p. 557.
- 21 *Inst. Pol.*, lib. 1, tit. 17, cap. 4.
- 22 *Inst. Pol.*, lib. 1, tit. 9, cap. 4. Vgl. b.v. Cic., *Or.* 1.8.30 en Cic., *De orat.*, 1.14.60.
- 23 Volgens Vernulaeus moet een vorst zijn woede laten wegebben voor hij tegen individuele onruststokers in actie schiet. Volgens hem is dat de beste manier om de unanimitieit van een rebellerende groep te breken. Vgl. *Inst. Pol.*, lib. 1, tit. 17, cap. 5, *consilium* 4. Maar als algemene regel stelt hij dat 'het nooit geoorloofd is om mensen te dwingen die we niet kunnen overtuigen' (*Inst. Pol.*, lib. 1, tit. 17, cap. 8). De auteur deelt onmiskenbaar de minachtende visie van Lipsius en andere vroegmoderne politieke denkers over het gewone volk. Zie verder Jacqueline Lagrée, 'Le sage, le prince et la foule', in G.M. Cazzaniga and Y.C. Zarka (eds.), *L'individuo nel pensiero moderno, secoli XVI-XVIII* (Pisa: Edizioni ETS, 1995), pp. 513-526 (esp. pp. 517-518) en Bo Lindberg, *Stoicism och stat. Justus Lipsius och den politiska humanismen* (Stockholm: Atlantis, 2001), pp. 120-125.

24 Over de relatie tussen retorische en politieke prudentia in de vroegmoderne normatieve literatuur, zie vooral Jeroen Jansen, *Decorum. Observaties over de literaire gepastheid in de renaissancistische poëtica* (Hilversum: Verloren, 2001), vooral pp. 299-333.

25 *Institutiones politicae*, lib. 2, tit. 1, cap. 3, met citering van Verg., *Aen.* 1.153. Vernulaeus dicht raadgevers een retorische vaardigheid toe die de dichter had toegeschreven aan Aeneas – in vele opzichten een toonbeeld van staatsmanschap. Vgl. S. Harrison, ‘Vergil on Kingship: The First Simile of the Aeneid’, *Proceedings of the Cambridge Philological Society*, N.S., 34 (1988), 55-59. In het vorige hoofdstuk benadrukt de auteur trouwens dat een goede raadgever bijna een vorst moet zijn (*Institutiones politicae*, lib. 2, tit. 1, cap. 2).

26 *Institutiones politicae*, lib. 2, tit. 1, cap. 1.

27 *Institutiones politicae*, lib. 2, tit. 1, cap. 1 (*explicatio et testimonia*). Vernulaeus’ aanval op Machiavelli en zijn volgelingen is intellectueel niet helemaal eerlijk. Hij parafraseert nogal losjes Machiavelli’s visie dat een vorst die kan vertrouwen op zijn eigen intelligentie (*cervello*) valt te verkiezen en dat geen goede raad kan worden gegeven aan een vorst die zelf niet verstandig of wijs is (*Il Principe*, 22.2). Maar Vernulaeus leidt hier ten onrechte uit af dat een vorst volgens Machiavelli helemaal geen advies nodig heeft en het dus zonder raadgevers kan stellen. Dat wordt duidelijk tegengesproken door hoofdstuk 23 van *Il Principe*, waarin de auteur een vorst ondubbelzinnig aanbeveelt zich met een beperkt aantal loyale maar openhartige raadgevers te omringen, hoewel hij daar de nogal paradoxale commentaar aan toevoegt ‘dat adviezen, ongeacht door wie ze worden verstrekt, deugdelijk worden als de vorst bekwaam is, niet de vorst bekwaam als de adviezen deugdelijk zijn’ (*Il Principe*, 23.14). Geciteerd uit Niccolò Machiavelli, *Il Principe* en andere politieke geschriften. Vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien door Paul van Heck (Amsterdam: Ambo, 2006), p. 213.

28 *Institutiones politicae*, lib. 2, tit. 1, cap. 6. Vrijheid van meningsuiting in een deliberatieve context was een fel bediscussieerd onderwerp in de vroegmoderne tijd; zie in het bijzonder David Colclough, ‘Parrhesia: The Rhetoric of Free Speech in Early Modern England’, *Rhetorica. A Journal of the History of Rhetoric*, 17.2 (1999), 177-212 en Jacqueline Rose, ‘Kingship and Counsel in Early Modern England’, *The Historical Journal*, 54.1 (2011), 47-71 (pp. 50-51). Zie meer in het algemeen ook Michel Foucault, *Le courage de la vérité. Le gouvernement de soi et des autres. Cours au Collège de France*, 1984 (Paris: Gallimard, 2009).

29 *Institutiones politicae*, lib. 2, tit. 1, cap. 6. Cf. lib. 2, tit. 3, cap. 8. Door de scheidslijn tussen politieke en juridische of forensische retoriek te vervagen neemt Vernulaeus impliciet afstand van Aristoteles. Vgl. B. Yack, ‘Rhetoric and Public Reasoning: An Aristotelian Understanding of Political Deliberation’, *Political Theory*, 34.4 (2006), 417-438 (esp. pp. 422-423).

30 *Praxis rhetoricae*, cap. 5, p. 191.

31 *Ibidem*.

32 Cf. *Institutiones politicae*, lib. 2, tit. 1, cap. 3, *Authoritates et explicatio*. Over het succes van de laconische stijl en de hechte verwevenheid met (koninklijke) macht in de late zestiende en de eerste helft van de zeventiende eeuw, zie het standaardwerk van Jeroen Jansen, *Brevitas. Beschouwingen over de beknoptheid van vorm en stijl in de Renaissance*, 2 vols. (Hilversum: Verloren, 1995), vooral pp. 221-240.

33 *Institutiones politicae*, lib. 2, tit. 3, cap. 3. Vernulaeus’ collega en vriend Erycius Puteanus maakte net hetzelfde punt in zijn traktaat *De laconismo syntagma* (Leuven:

Gerardus Rivius, 1609), p. 47. Voor Puteanus' stilistische ideaal en praktijk, zie vooral Jansen, *Brevitas*, pp. 227-232 en id., 'A Balance of Extremes: The Stylistics of Erycius Puteanus', *Humanistica Lovaniensia*, 49 (2000), 279-292.

34 Cf. *Praxis rhetoricae*, cap. 5, pp. 188-190. Dit staat in scherp contrast met Juan Luis Vives die in zijn beknopte traktaat over raadgeving van 1523 wel aandacht besteedt aan geschikte formules om onenigheid met een vorige spreker uit te drukken. Cf. *De consultatione*, in Joannis Ludovici Vivis Valentini opera omnia, tom. 2, ed. G. Majansius (*Valentiae Edetanorum: In officina Benedicti Monfort, 1782*), pp. 238-262 (vooral pp. 249-250). Het contrast frappeert des te meer omdat Vernulaeus klaarblijkelijk bekend was met het werk van Vives en het zelfs als een bron van inspiratie gebruikte. Voor Vives' traktaat, zie verder Marc van der Poel, 'Observations on J. L. Vives's Theory of Deliberative Oratory in *De consultatione* (1523)', in Alexander Dalzell – Charles Fantazzi – Richard J. Schoeck (eds.), *Acta Conventus Neo-Latini Torontonensis. Proceedings of the Seventh International Congress of Neo-Latin Studies, Toronto 8 August to 13 August 1988, Medieval and Renaissance Texts and Studies*, 86 (Binghamton – New York: Suny, 1991), pp. 803-810; Nancy S. Struever, 'Political Rhetoric and Rhetorical Politics in Juan Luis Vives (1492-1540)', in C. Mews, C. Nederman and R.M. Thomson (eds.), *Rhetoric and Renewal in the Latin West, 1100-1540, Disputatio* (Turnhout: Brepols, 2003), vol. 2, pp. 243-258; en Cathy Curtis, 'Advising Monarchs and their Counsellors: Juan Luis Vives on the Emotions, Civil Life and International Relations', *Parergon*, 28.2 (2011), 29-53. Eerlijkheidshalve dient te worden opgemerkt dat Vernulaeus wel enkele regels en formules geeft om de mening van een andere spreker te weerleggen in zijn *De arte dicendi*, lib. 1, cap. 9 (*De refutatione*).

35 *Institutiones politicae*, lib. 2, tit. 3, cap. 3.

36 Op dit punt stemt Vernulaeus' bespreking van de ideale diplomaat goed overeen met vele andere vroegmoderne traktaten over het onderwerp. Zie b.v. Daniela Frigo, 'Prudence and Experience: Ambassadors and Political Culture in Early Modern Italy', *Journal of Medieval and Early Modern Studies*, 38.1 (2008), 15-34 (pp. 16, 22-23, and 30).

37 *Institutiones politicae*, lib. 2, tit. 5, cap. 2.

38 Een wijd verspreide praktijk die de auteur als noodzakelijk en geoorloofd aanvaardt. Cf. *Institutiones politicae*, lib. 2, tit. 7, cap. 1.

39 *Institutiones politicae*, lib. 2, tit. 5, cap. 2.

40 In zijn invloedrijke traktaat over diplomaten en diplomatie, *KHRUKEION, sive legationum insigne* (Antwerpen: Guilielmus a Tongris, 1618), neemt de humanist en diplomaat Frederik van Marselaer een rigider, minder machiavellistisch standpunt in. Hoewel hij erkent dat het tot de taak van een diplomaat hoort om de aard en gewoontes van een vreemde vorst en diens entourage te doorgronden, verbiedt hij hem niettemin actief op zoek te gaan naar politieke geheimen (lib. 1, dis. 27, p. 70). Over de rol van de vroegmoderne diplomaat als 'eerlijke spion', zie verder Frigo, 'Prudence and Experience', pp. 17, 23 and 26-27.

41 *Institutiones politicae*, lib. 2, tit. 5, cap. 1. De laatste zin is ontleend aan Terentius' *Eunuchus*, 789.

42 *Institutiones politicae*, lib. 2, tit. 7, cap. 3. Deze eis werd wel vaker geformuleerd in de vroegmoderne tijd. Cf. Toby Osborne, 'Renaissance Diplomacy and the Early Modern State', in Peter Eich, Sebastian Schmidt-Hofner en Christian Wieland (eds.), *Die wiederkehrende Leviathan: Staatlichkeit und Staatswerdung in Spätantike und Früher Neuzeit* (Heidelberg: Winter, 2012), pp. 117-138 (pp. 123-124).

43 Praxis rhetoricae, cap. 6 (Praxis tertia pro legatis), p. 192; vgl. Institutiones politicae, lib. 2, tit. 5, cap. 1. Tot het midden van de zestiende eeuw was orator een van de meest gebruikte termen om een diplomaat mee aan te duiden. Vgl. Frigo, 'Prudence and Experience', p. 19 en Osborne, 'Renaissance Diplomacy', p. 120.

44 Rhetorum collegii Porcensis inclytæ Academiae Lovaniensis orationum pars II (Keulen: Iodocus Kalcovius, 1656), nr. 2, p. 175. De enorme populariteit van deze collectie studentenredevoeringen kan gemakkelijk worden afgeleid uit de talrijke edities en herdrukken die er in de loop van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw van verschenen. Vgl. Depuydt, Nicolaus Vernulaeus, pp. 77-108, nr. 05.